

Ж.О. Тектігүл , Е.А. Дузмагамбетов ,

А.Б. Баядилова-Алтыбаева*

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: ba_ainura85@mail.ru,

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ҚАБАТЫ

Әр халықтың жер-су атауларының мазмұнында сол этностың көп ғасырлық саяси-әлеуметтік тіршілігінің қилы-қилы тылсым оқиғалары, мәдени және рухани өмірінің алуан түрлі қабаттары жасырынып жатыр. Жалпы алғанда тіл білімінде қазақ топонимикасына қатысты бірнеше бағытта зерттеу жұмыстары жазылғанымен, топонимдерді мифологиялық ойлау мен мифтер жүйесімен байланыста қарастыру мәселесі әлі де нақты, жан-жақты зерттеу объектісіне айнала қойған жоқ. Мақаланың ғылыми зерттеу мақсаты қазақ тіліндегі кейбір топонимдердің, оның ішінде мифологиялық сипаттағы «киелі, қасиетті» жалпытүркілік сакральды ұғымдарымен сабақтасып жатқан бай, «әйел құдайы» тіркесімен келетін топонимдерді тарихи тұрғыдан түркі тілдері материалдарымен салыстыра сипаттау болып табылады. Соған сәйкес Қазақстандағы Катонқарағай, Баянауыл топонимдерінің құрамына семантикалық және этимологиялық талдау жасай отырып, аталған «бай», «әйел құдайы» түркі тілдес халықтарының, соның ішінде қазақ халқының ежелгі дәуірдегі қоршаған ортаға байланысты қалыптасқан рухани дүниетанымындағы мифтік жүйе көріністерін анықтау, талдау мақаланың өзектілігін көрсетеді. Талдау нәтижесінде қол жеткізген нәтижелер: біріншіден, қазақ халқының танымдық деңгейінің өз бастауын ежелгі жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымдардан алатындығы, екіншіден, әрі барлық түркі дүниесіне ортақ мифтердің мазмұн мен идея ортақтығы, яғни көнетүркілік Ұмай – әйел құдайы, Бай ана қолданыстарының мифтік мәтін сипатындағы мазмұн ортақтығы мен жалпы түркілік дыбыстық сәйкесімдер (м/б), үшіншіден, осы «әйел құдайы» сакральды ұғымының (Ұмай- әйел құдайы, Бай (киелі, әулие) ана) Қазақстандағы Баянауыл, Катонқарағай топонимдеріндегі көрінісін бұған дейінгі зерттеулер мен бұрын назарға алынбаған дереккөздер негізінде жаңаша сипатта дәлелдеуге талпынысымыз жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығын анықтайды.

Зерттеуде сипаттамалық әдіс пен тарихи-салыстырмалы әдіс түрлері қолданылды. Қазақ және өзге түркі тілдес халықтардың мифотопонимдері ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі этимологиялық талдаулар мен ежелгі түркологиялық сөздіктердегі мифомәтіндер мазмұны негізінде нақты тілдік деректер арқылы салыстырылып, «Ұмай», «әйел құдайы», «бай» (Ұмай, Баянауыл, Катонқарағай) қолданыстарының (композицталарының) топоним ретінде шығу, қалыптасу себептері диахронды тұрғыдан сипатталды. Соның негізінде қазіргі түркілердің «Ұмай ана» түсінігіндегі әйел затына қатысты сакральды ұғымдардың қайнар көзі ежелгі дәуірде өмір сүрген этностардың табиғаттың тылсым сырларынан туындаған мифтік көзқарастарымен байланыстылығы, тілдегі осы тектес кейбір топонимдердің мифтік (мифологиялық) танымның нәтижесі екендігі тарихи-салыстырмалы талданды.

Түйін сөздер: мифоним, мифотопоним, Ұмай, Баянауыл, Катонқарағай, Катунь, Мұзтау.

Zh.O. Tektigul, E.A. Duzmagambetov, A.B. Bayadilova-Altybayeva

K. Zhubanov Aktobe Regional university, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: ba_ainura85@mail.ru

Mythological layer of Kazakh toponyms

The names of the lands and rivers hide the most diverse layers of cultural and spiritual life, the tragic events of the centuries-old political and social life of this ethnic group. Despite the fact that in linguistics, various facts of Kazakh toponymy has been published, such problems of toponyms as the system of myths of the local ethnic groups, have not become the object of a specific, comprehensive study yet. The purpose of research is to describe some toponyms mythological nature in Kazakh language, combined with the common Turkic sacred concept of "sacred, holy" in the meaning of "rich", "female deity". The semantic and etymological analysis of the composition of the name Katonkaragai, Bayanaul, the identification of mythological basis of concepts of "goddess", "female goddess" in worldview of the Turkic-speaking and Kazakh peoples, determines the relevance of the article.

As a result of the analysis, the followings were achieved: -the cognitive level of the Kazakh people comes from ancient Turkic mythological worldviews; -the commonality of the content and ideas of myths common to the entire Turkic world, i.e. their sound correspondences in the nature of the mythical text of the ancient Turkic Umai-female God, Mother of God; -our attempt to justify in a new way the reflection of the sacred concept of "female God" in the toponyms Bayanaul, Katonkaragai on the basis of the research done and previously ignored sources determines the scientific and practical significance of the work.

The methods of descriptive, historical-comparative analysis were used in study. The mythological understandings of Kazakhstan and other Turkic-speaking peoples were comparatively analyzed on the basis of etymology, described in popular scientific literature and in mythotexts of ancient Turkic dictionaries, compared with real linguistic data and reasons for the origin.

Key words: Mythonym, mythotoponym, Umai, Bayanaul, Katonkaragai, Katun, Muztau.

Ж.О. Тектіғұл, Е.А. Дузмагамбетов, А.Б. Баядилова-Алтыбаева *
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актөбе
*e-mail: ba_ainura85@mail.ru

Мифологический пласт казахских топонимов

В значениях названий местностей и рек каждого народа скрываются самые разные пласты культурной и духовной жизни, трагические события многовековой политико-социальной жизни этого этноса. Несмотря на то, что в лингвистике в целом, были опубликованы исследования по различным направлениям казахской топонимики, вопросы, рассматривающие топонимов в связи с мифологическим мышлением и системой мифов этносов, населяющих эти места, до сих пор не стали объектом конкретного, всестороннего исследования. Целью научного исследования данной статьи является описание некоторых топонимов в казахском языке, в том числе топонимов мифологического характера, сочетающихся с общетюркским сакральным понятием «сакральное, святое» в значении «богатое», «женское божество». Проведение семантического и этимологического анализа состава названия Катонкарагай, Баянаул, выявление мифологической основы понятий «богиня», «женщина-богиня» в мировоззрении тюркоязычных народов, в том числе и казахского народа определяет актуальность статьи. В результате анализа были достигнуты: во-первых, познавательный уровень казахского народа исходит из древних общетюркских мифологических мировоззрений; во-вторых, общность содержания и идей мифов, общих для всего тюркского мира, т.е. общность содержания и общетюркских звуковых соответствий в характере мифического текста древнетюркских Умай – женского Бога, Богоматери; в-третьих, наша попытка по-новому обосновать отражение сакрального понятия «женский Бог» в топонимах Баянаул, Катонкарагай на основе предшествующих исследований и ранее не принятых во внимание источников определяет научную и практическую значимость работы.

В исследовании использовались методы описательного, историко-сравнительного анализа. В статье мифотопонимы Казахстана и других тюркоязычных народов сравнительно анализированы на основе этимологического анализа, описанных в научно-популярной литературе и в мифотекстах древнетюркологических словарей и сопоставлены с реальными языковыми данными, а также диахронно описаны причины происхождения, формирования употреблений (композитивов) «Умай», «женский Бог», «бай/богатый» (Умай, Баянаул, Катонкарагай) в качестве топонимов. Например, истоки сакральных представлений современных тюрков о женском начале в понимании «Умай ана» связаны с мифическими понятиями, вызванные таинственными чудами природы местности этносов, живших в древности, проведен исторически-сравнительный анализ причин возникновения этого типа топонимов, возникших на основе мифического (мифологического) представления народов.

Ключевые слова: мифонимы, мифотопонимы, Умай, Баянаул, Катонкарагай, Катунь, Музтау.

Кіріспе

Қазақтың ұлттық таным көкжиегінде мифологияның алар орны зор дейтін болсақ, ол ғылым саласы ретінде бүгінгі таңда енді-енді бойын тіктеп келе жатыр. Біз бүгінгі ғылым арнасында мифологияны, соның ішінде дербес ғылым саласы ретінде танып, оған жаңаша көзқарас

танытып отырғандықтан, түп тамырында үш бірліктің жатқанын айта кетуіміз жөн. Олар: наным, дін, философия.

Адамзаттың көне замандардағы шынайы қоршаған ортаны бейнелеудегі мифологиялық ойлау қызметінен әлемнің мифологиялық бейнесі қалыптасып, адам табиғатты, әлемді мифологиялық тұрғыдан тану деңгейіне көтерілді.

Адамдардың мұндай тылсым табиғат сырларына байланысты дүниетанымын профессор Қ. Жұбанов былайша түсіндіреді: «Адамдар бұрын табиғат сырының күштерін білмеген. Сондықтан олар табиғатқа адамша (жанды затша) тіл қатқан. Желді ысқырып шақырған, құйынды қуалаған, ауруды көшірген, түрлі жақсылық-жамандықтың иесі бар деп түсініп, оларды бірде шошындырып, бірде тамақ беріп ырза қылып отырған. Әр рудың иесі, қорғаны бар деп есептеп, соларды жәрдемге шақыратын болған. Келе-келе осы ұғым-түсініктен дін туған. Одағайдың қаратпа сөзсіз (шақыру сөзінсіз) болмайтыны – сол әр түрлі табиғат күштеріне: ай күнге, малға, т.т. қарап сөйлеп, соларға көңіл айтып, соларды жәрдемге шақырудан қалған қалдық. Кейін адам баласы оны ұмытып, әр одағай өзінің әніне қарай түрліше көңіл райын білдіретін сөз болып кеткен» (Жұбанов, 1999: 100). «Сондықтан антикалық тілтанушылар тіл мен сөздің сиқырлы-магиялық қасиеттерін жоғары бағалаған. Олар ғарыш, табиғат және адамды бір бүтін ретінде тани отырып, тілді философияның бір бөлігі ретінде қарастырған» (Tektigul et al, 2020: 445).

Әлемнің мифологиялық бейнесінің құрамдас бөліктерін зерттеу қазіргі кезде этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, когнитивті-дискурстық бағыттар аясында қарқынды жүргізіліп келеді. Архаикалық және қазіргі мифологиялық сана ерекшеліктері фольклорлық және көркем дискурстар негізінде қарастырылып келеді. Зерттеу материалдары ретінде лексикографиялық, диалектілік, тарихи дереккөздер, сакральды мәтіндер мен бір кездері халықтың әлем бейнесінде қалыптасқан топонимдік атаулар, яғни мифотопонимдер алынып отыр.

Мифотопонимдер – аңыз-әңгімелерде, мифтерде сақталған тылсым, қасиетті саналатын, адамдар оларды шынайы бар деп түсінетін географиялық нысандардың атаулары.

Материал және әдістемелер

Тіл білімі даму сатыларын анықтауда методологияның алатын орны ерекше. Сипаттамалы, одан кейін тарихи-салыстырмалы әдістердің қалыптасуы кейіннен құрылымдық және типологиялық әдістердің қолданылуымен жалғасты. Ал тіл білімінің дамуы оның методологиялық саласының біршама кеңеюіне алып келді. Тілдік бірліктер қоршаған ор-

тадан тыс, жекелеген деңгейлерге бөлінген парадигмалық қарым-қатынастардың абстрактілі сызбасы түрінде ғана емес, өмірмен біте қайнасып жатқан тіршілік пен шындықты бейнелеу құралы ретінде қарастыратын дәрежеге жетті. Мұндай адам мен оның әлемін біртұтас дүние ретінде қарап, антропологиялық принцип негізінде зерделеу тілдің табиғатын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Сондықтан мақалада сипаттамалы әдіспен қатар түркі тілдері мен өзге де тілдердің мифотопонимдерін (мысалы, Баянауыл, Катонқарағай) дүниетанымдық тұрғыдан қарастыру қазақ және басқа да түркі халықтарының мифологиялық-діни көзқарастарын, салт-дәстүрлерін анықтауға көмектесе, ал лексемаларды тарихи-салыстырмалы талдау жекелеген түркі тілдерінің топонимдық жүйесі дамуы мен қалыптасуындағы кейбір ортақ заңдылықтарды ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Ғылыми жұмыстың материалдарын қазақ топонимикасына арналған зерттеулерде, тарихи лексикология, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы т.б. пәндерді оқыту барысында қосымша дерек көздері ретінде пайдалануға болады.

Әдебиеттерге шолу

Зерттеу барысында бірқатар отандық және шетел ғалымдарының зерттеулеріне шолу жасалды, олардың Баянауыл, Катонқарағай топонимдеріне, Ұмай ана/Бай ана, Қатын/Қадын мифонимдеріне қатысты пікірлері мен Миф, Мифоним, Теоним секілді терминдерге берілген анықтамалары сарапталып, Көне түркі тілдері сөздігі, Тұңғыс-манжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі пайдаланылды.

Зерттеушілер Ш. Уәлиханов, М.Ж. Көпейұлы, Ғ. Қоңқашбаев, Т. Жанұзақов, Ғ. Қосымова Баянауыл атауының шығу төркінін моңғол тіліндегі «Баян-Ола» атауымен салыстыра отырып, қазақша «Бай тау» деген мағынаны беретіндігін атап өтсе, тарихшы-ғалым Ж.О. Артықбаев «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы Баян сұлу есімін Байана теонимімен байланыста қарастырады. Осыған байланысты көптеген түркі тілдерінен Баянауыл атауының түп негізі Ұмай ана/Бай ана теонимінен туындайтындығын дәйектейтін тілдік деректерді көптеп кездестіруге болады.

Атаудың алғашқы сыңары «Байана» ұғымына қатысты зерттеу жүргізгендер: Қ. Жұбанов,

М. Аджи, Е. Қойшыбаев, Р.Г. Ахметьянов, Н. Кудачина, Ә. Қайдар, А.Н.Самойлович, И.Н. Шершавидзе, Л.П. Потапов, И.К. Жолобова, С.М. Қырықбаева. Солардың ішінде Е. Қойшыбаев Қазақстандағы Майбалақ топонимінің құрамын «май «құдай – желеп-жебеуші-әулие/ киелі» (су, жер, сәбилерді) және балық «өзен» сөздерінен құралған» деп көрсетсе, Р.Г. Ахметьянов пен Н.К. Кудачина Ұмай ана / Бай ана теонимінің этимологиясын түркі және моңғол тілдерінде кездесетін атаулармен байланыста зерттейді. И.Н. Шершавидзе бұл сөзді иранизм деп көрсетсе, А.Н. Самойлович М. Қашқари сөздігіндегі деректерге сүйене отырып, арғу тайпасының тілінде *құдай* мағынасында жұмсалғандығын алға тартады. Бұл пікірді Саян-Алтай түркі тілдес халықтарының тілдеріндегі “бай” сөзінің этимологиясын зерделеген Л.П. Потапов та қолдайды.

Д. Қыдырәлі Ұмай ананы құдай емес, аналарды қолдайтын періштенің аты деген пікірде болса, Ресей зерттеушісі И.К. Жолобова да осы пікірді қолдап, көне түркі ескерткіштерінде Ұмай ана атауы көп айтылмайтындығын айтады. С.М. Қырықбаева көне түркілік «Ұмай ана» ұғымы қазіргі кезде «Табиғат ана» позициясына ауысты деген пікір білдіреді.

Сонымен қатар Катонқарағай топониміне қатысты зерттеушілер Т. Жанұзақов, Г. Қосымова, Ә. Нұрмағанбетов, Ә. Қайдар, В.В. Сапожников, П.М. Чихачевтің пікірлеріне шолу жасалды. Бірқатар зерттеушілер (Ә. Нұрмағанбетов, Г. Қосымова) Катонқарағай атауының этимологиясын түркі тілдеріндегі «қотан», яғни топтана, дөңгеле орналасқан/өскен қарағай деген сөздерімен байланыстырса, Т. Жанұзақов Қ. Ысқақовтың пікіріне қосыла отырып, аталған топонимнің Алтай тауынан бастау алатын Катунь өзенімен байланысты Қатынқарағай тұлғасында болғандығын атап өтеді. Біз де аталған топонимге қатысты Т. Жанұзақов Қ. Ысқақовтың пікірлерін негізге ала отырып, Катонқарағай атауының қалыптасуы оның алғашқы сыңарының (Қатын) мифтік астарымен байланысты деп топшылаймыз. Соған орай мақалада Қатын/Қадын сөздерінің тарихи мағынасын ашуды мақсат тұтып, бірқатар еңбектерге шолу жасалды. Ол үшін Көне түркі сөздігінен алынған мәліметтер, басқа да зерттеушілердің пікірлері сарапталды.

Жалпы алғанда, көптеген авторлар негізінен топонимдердің семантикалық, этимологиялық сипаты мен тұлғалық-құрамдық ерекшеліктерін анықтай отырып, олардың мифологиялық

қырларын анықтауды нақты зерттеу нысаны ретінде қарастыра бермейтіндігі анықталды.

Нәтижелер және талқылау

Мифонимдер (гректің *mythos* – аңыз, әпсана және *онута* – есім, атау деген сөздерден туындайды) – мифтердегі, аңыздардағы қиялдан пайда болған нысандардың жалқы атауы. «Бұл терминдердің ерекшеліктері – олардың мифологиямен байланысында» (Parazova et al, 2019: 236). «Мифонимдер шынайы деп түсінілетін қияли әлемнің мәдени, тарихи және дәстүрлер ерекшеліктерін бейнелейтін мәдени байланысқан сөздер болып табылады» (Харитоновна, 2017: 79).

«Мифоним» және «мифолексема» терминдері жалпы алғанда толық синоним сөздер болып табылады және тілдік әлем бейнесінде мифологиялық концепттерді бейнелей отырып, ойлап табылған болмыстың референттерін белгілеу үшін қолданылады» (Плахова, 2013: 30). Ал «мифотопонимдер оқырмандарды қиялға жетелей отырып, атау тағылған нысан туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді» (Nefedova, 2017: 26).

Көптеген мифологиялық бейнелер, мифонимдер уақыт өте келе тілде жоғалып, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған болса, кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Сондықтан аталған топонимикалық деректер олардың кейбіреулерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Осындай мифтердің бірінде Тәңір көк пен жерді жаратумен қатар өмірге ұрпақ әкелуші еркек пен әйелді қоса жаратқандығы туралы айтылады.

Ежелгі түркі халықтарында осындай Тәңір құдайымен қатар қамқоршы ретінде Ұмай-ана әйел жынысты құдай бейнесі де кездеседі. М. Аджи: «Қыпшақтарда Тәңірі-ханнан басқа Ұмай құдайы да болған. Ұмай – әйелдік тіршілік бастауы. Ол сәбилердің қорғаушысы. Оны қыпшақтар христиан иконаларындағы әйел құдайы секілді бейнелеген» (Аджи, 1994: 98).

Құдай-әйелді Ұмай-Тәңір деп атап, оны Сумер тауының ұшар басына, сүтті көлі бар (Сүткөл) Аспан тауының қия шыңына қондырады. Жаратушы Тәңірдің күдіреті мен күш қуаты шексіз, екпіні мықты еді. Баба түркі тілінде шамандар – Хантәңірі елшілері әуелде әйелдер болғаны, жұрт сол ел аналарына табынғаны туралы аңыз бар (Малов, 1967: 135).

Сондықтан түркілердің «Ұмай ана» түсінігінде әйел затына қатысты текті ұғым жатыр. Көне түркілердің мифологиясында «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебейтін періште саналады. Бізге жеткен деректерде ерте дәуірде Алтай тауын мекендеген түркі жұрты құрық бойы қар жауған бір қатты қыста қырылып қалады. Осы қақаған аязда Айсұлу атты қыз бөстекке оранып аман қалыпты. Оны Алтайдың үңгірін мекен еткен Аю батыр тауып алып, Айсұлуды ес-түссіз жатқан жерінен Ұмай ананың көмегімен тірілтіп алады. Көп ұзамай Аю батырдан Айсұлу жүкті болады. Аю батыр үйде жоқта толғақ қысқан Айсұлуды Ұмай ана жебеп, бір ұл, бір қызды дүниеге әкеледі. Содан түркі қауымы бір рулы елге айналып, бүгінге күнге жетеді (Ыбыраев 2002: 134). Яғни, көне дәуірлерден келе жатқан бұл аңыздан ұғатынымыз «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебеуші, мейірімді рухани күш саналады.

Кейбір батыс зерттеушілері де «Ұмай ананы» Тәңірге балап, құдайға теңестіреді. Ал Д. Қыдырәлі «Ұмай ананы» теология, космогониямен байланыстырудың еш реті жоқ дей отырып: «Ориенталист ғалымдар «Ұмай сөзін «тәңір ана» деп қате аударып жүр. Біздің ойымызша, Ұмай – аналарды қолдайтын періштенің аты. Қыз ұзатылғанда, неке қиылғанда, әйел босағанда Ұмай анадан медет тілеу осыдан келіп шыққан» (Қыдырәлі, 2008: 126) деген пікір білдіреді.

Дегенмен бұл келтірілген пікірлердің барлығынан ортақ тарихи сабақтастықты, яғни Ұмай атауының ежелгі дәуірдегі алғашқы құдай – *желеп-жебеуші* – *әулие/ киелі* мағынасынан *Ұмай ана, Бай ана, Май ана, Табиғат ана*, келекеле *періште, бай, май* жалпылама ұғымдары қалыптасқанын анықтауға болады.

Қ. Жұбановтың «Ұмай, құдай, ұма – май. Ол заманда әйелдер құдайының аты Ұмай болған. Кейіннен сөз басындағы қысаң ұ дыбысы түсіп қалып, май деп айтылып кеткен. Қазақтың: «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін және «Май әулие, майсыз жарылқайтын қай әулие?» деген мақалы да осы ұғымнан туған (Ұйғыр мақалы)» (Жұбанов, 1999: 123) деген пікірімен И.К. Жолобованың: «Түркі қағанаты кезеңіне жататын көне түркі халықтарының өмір салты мен табыну жүйелері бейнеленетін ескерткіштерде негізінен Тәңірі құдай атауы кездеседі. Ал Ұмай ана құдайы көбіне айтылмайтыны» (Zholobova, 2020: 88) жайындағы пайымдаулары сабақтасып жатыр.

Халық арасында Ұмай-ананы Май-Ана деп атау да сақталған. Халық ұғымы бойынша Ұмайға тіл тигізу, ұлттық дәстүрге жат қылық көрсету Ұмайдың шамына тиіп, бақытсыздыққа душар етеді. Түркі тілдерінде кейбір дауыссыздар алдында *и* дыбысының түсіп қалуы, олардың протезалық сипатымен түсіндіріледі. Теориялық тұрғыдан, фонологиялық, морфологиялық, семантикалық негізде гомогенділігін айқындауға болатын *Умай, Май, Бай* лексемаларының төркіндестігін қазақы аңыздардағы қолданыстар да дәйектей түседі. Осы тектес тілдік деректердің негізінде Майлықент – Ұмайлы кент, Майтөбе – Ұмай төбе, Майбұлақ – Ұмай бұлақ екендігіне көз жеткізгендейміз. Себебі Ұмай – май, кент – қала деген ұғымды білдеретіндігін көрсетеді. Ал *тарихи тұрғыдан сөздің соңындағы г дыбысы қазақ тіліне жеткенге дейін үш түрлі өзгеріске ұшырағандығы белгілі: 1) түсіп қалған (ұлығ-ұлы); 2) қ дыбысына ауысқан (бағ-бақ); 3) й-ге ауысқан (мағ-май)*. Мұндай тілдік заңдылықтар жоғарыдағы атаулардың құрамындағы *мағ* сөзі *май* болып қалыптасып, ал соңғы компоненттері өздерінің тура мағынасында жұмсалып тұрғанын көрсетеді.

Көне түркі дүниетанымында «Ұмай анадан» өзге «бес ене» түсінігі де болған. Қазақ тіліндегі «бесенеден белгілі» сөз тіркесі осы «бес ене» ұғымының негізінде қалыптасқан болуы мүмкін. Көне түркілер пендені желеп-жебейтін Ұмай ана, Май ана, От ене, Ұмайық және Бай әжені «бес ене» деп қабылдаған (Оразбаев, 2018). «Бес ене» періште текті рухани күш саналғандықтан, адамды ауруынан емдеп, жолын ашып, алдынан жарылқай білген. Осы себептен де көне түркілер «Ұмай анамен» бірге «бес енені» де пір тұтқан.

Осындай Ұмай сөзінің *май-бай* тұлғаларында сақталуын көне топонимдік атауларлардың құрамынан көптеп кездестіруге болады. Солардың қатарында Баянауыл топонимінің этимологиялық сипаты ерекше назар аудартады. Бұл атау әр кезде түрлі ғалымдар тарапынан қарастырылғанымен, біржақты шешімін таба алмай келеді. Бір зерттеушілер оны Баян батыр мекендеген жер десе, басқалары *баян аула* деп түйеді.

Кейбір зерттеушілер бұл атаудың екі сөзден біріккендігін, олардың екеуі де моңғол тілінен алынғандығын айтады. Ш. Уәлиханов жергілікті тұрғындарды тіліндегі «Баянаула» деп аталатын сөздің моңғол тілінен енгендігін алғаш айқындап, оны «Баянауыл (бұрмаланған атау, нақты, тарихи атауы Баянаула, монғолша Баян-Ола) – берекелі, көрікті, бай тау» мағынасында

қарастырады» (Валиханов, 1961: 720). Осы айтылған оймен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің: «Өлеңті өзенінің аяғында Қараоба, Сарыоба деген екі төбе Қарабай және Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баянсұлудың туған жері — Баянаула тауы. Бұл таудың аты – «Баянаула» қойылған себебі Баян ауылы деп аталып кеткеннен» деген пікірі мен Т. Жанұзақовтың «Среди монгольских топонимов на территории Казахстана более древними, на наш взгляд, являются Баянаул, от *баян уул*, баян ола – «богатая гора»...» деген талдаулары да үндесіп жатыр (Көпейұлы, 2006: 152).

Г. Қосымова: «Қазақ тарихы қызықтырған Л. Левшин де бұл атаудың «Баян-Ола» болып жазылатындығын көрсетсе, Ғ. Қоңқашбаев та «Баян-Ола» деген таудың аты Монғолияда кездесетіндігін, атаудың моңғолдың «баин (бай) және ола (тау)» деген сөздердің бірігуінен жасалғандығын дұрыс көрсетті» (Қоңқашбаев, 1959: 89). Жергілікті қазақтар тауға бай өлкенің моңғол тілінен алынған нұсқасын өз тілінің заңдылығына сәйкестеп, оланы – аула деп, елді мекен болғандықтан кейін өздеріне белгілі ауыл сөзімен алмастырып атады» деп түйіндейді (Қосымова, 2018: 21).

Баянауыл атауындағы *бай* компонентінің этимологиясын ашуда белгілі татар зерттеушісі Р.Г. Ахметьянов оны көне моңғол тіліндегі *bajudu* “әскердің жаңа жерде сап құруы, орналасуы” деген сөзіне жақындатып, қазақ тіліндегі *баяу* “жай, ақырын”, кейбір қыпшақ тілдеріндегі *байау* “тыныштық”, тағы да басқа түркі тілдердегі осы типтес мағына үстейтін сөздермен байланыстырса, *байтерек* атауының шығу төркінін: “*Иначе говоря, слово bajterek могло означать дерево или столб в центре кочевых владений. Это дерево (и птица на нем) в народном сознании наделялось ореолом святости и приобретало гиперболическое значение (и размеры)*” деп көрсетеді (Ахметьянов 1980: 89).

Ал алтай, телеуіт, шор, саха және басқа тілдерінде *бай* буынына *ана\днд + й* (дәл сол мағынада, *бай* дегенмен бірдей) плеонастық тіркес құрап: *байана\байднд майанаһ* кейде *бай\май – “ана”, ана\днд – “ана”* деген мағынада жұмсайды, мұнда жалпылай құрғанда бәрі бір “ру басы” деген мағынаны береді, “эйел құдай”, “тотем”, ал якут (саха) елінде бұл тіркеске қосымша тағы да бір лексема қосылады. Н. Кудачина бұл байланысты: “якут (саха) Бай Байана < Бай (ана) + Бай (ана) + ана (солмағынада)

+ й (аталым аффиксі)” құрамда талдай отырып, Байанай алдындағы *бай* сөзінің пайда болуын: “Байанай күрделі тіркесінің пайда болуының нәтижесінде “ана” сөзі маңызын жойып, тек қана “аңшылар мен балықшыларды қорғаушы – аруақ” семантикалық ұғымы ретінде сақталып қалған” – деп түсіндіреді (Кудачина, 1980 а: 86). Бұған қосымша Н. Кудачина *бай* сөзінің төркінін алтай тілдеріндегі *байат*, *байкайынг*, *бай агаиш*, *байтерек*, *байкуш*, *байлу ат*, *байана*, якут тіліндегі *байана* сөзінің алдына тағы *бай* қосылып, *Бай Байана* болып айтылатындығына орай былайша пайымдайды: «Лингвистический и этнографический анализ соответствующих материалов показывает, что развитие семантики слова *бай* было обусловлено характером и особенностями религиозных верований. “*Корень бай/най/май в тюркских языках тесно связан с различного рода синкретическими действиями шаманских мистерий, радений, заговоров, колдовства, заклинаний, а в связи с этим и с празднествами жертвоприношения, веселья, пира, песнопениями, сказаниями и пр.*”. Это высказывание как бы подводит закономерный итог всем исследованиям, имеющим отношение к слову *бай*» (Кудачина, 1980 б: 86).

Тілдегі мұндай құбылысты Ә. Қайдар плеонастық тіркес құрайтын компоненттердің семантикалық дамуының күрделі үдерісінің нәтижесі екендігін атап өтеді: “*Как видно, иногда плеоназмы являются результатом довольно сложных процессов семантического развития сочетающихся компоненттов. Плеоназм Бай Байанай в якутском языке интересен еще и тем, что здесь мы имеем дело с утроенной семемой, и такой случай в тюркских языках далеко не единичен*” (Қайдар, 2014: 137).

Ал И.Н. Шершавидзе бұл сөзді иранизм деп атап, оған дәлел ретінде мынадай уәж келтіреді: “**baj “богатый” представлено в древнетюркском с VIII века и широко распространено в современных языках. В качестве тюркизма слово проникло в монгольский (с суффиксальным оформлением – *baja-n*), новоперсидский и другие языки. Видимо, имя аварского вождя VI в. – *Вау-ап* указывает на довольно раннее заимствование слова*” (Шершавидзе, 1989:72). Одан әрі ол аталған сөздің төркінін жалпы иран тілінде кездесетін “мырза”, “құдай”, “бай” мағынасын беретін сөздерімен байланыстырады.

«Байана» туралы алғашқы жазба деректер М. Қашқаридің «Сөздігінде» де кездеседі. М. Қашқари сөздігіндегі «Байана/бай» сөздеріне

алғаш көңіл аударған А.Н. Самойлович: «Слово *bauat*, которое можно рассматривать как древнюю форму множественного числа на – *t* от вышеупомянутого слова *bauan*, обозначало, по словам Махмуда Кашгарского, бога на языке племени аргу и вместе с тем, как это нам известно из других источников, служило названием, по видимому тотемного происхождения, одного из огузских племен» (Самойлович, 1936: 32) деп көрсетсе, Арғулардың шығу тегін зерттеген белгілі этнограф, түркітанушы Л.П. Потапов былайша өрбітеді: «Прежде всего о племени аргу, в среде которого (XI в.) бытовало слово *bauat* в значении «бог» (Потапов, 1986: 231). Ж. Баласағұнның «Құтты білігі» (*ba jat aty biria sozug basladum* «Құдайдың атымен сөз бастадым») мен А. Югнекидің «Хибатул Хақайық» (Байат берди эрса санна, сан ма бер «Құдай саған берсе, сен де бер») жазба ескерткіштерінде де *байат* сөзі «бай» мағынасында жұмсалады (Наджиб, 1989: 11, 51).

Қазақтарда «байана» құдайына табыну ислам дінінің ықпалынан ұмытылған, дегенмен қазақтарда сақталған «ой-бай» сөзінің мағынасы тек «Байана» ұғымы арқылы ғана түсінікті болады. «Ойбай» Байананы көмекке шақыру, жалбарыну, толық нұсқасы «Ой-бай-ана». Қазақтың тілдік әлем бейнесінде «Байана» ұғымы тек «Баян», «Баянды» және «Ойбай» одағайы түрінде сақталып қалған болса, алтай түркілері «Байана» ұғымын ежелгі түркілік нұсқасында жақсы түсінеді.

Қазақ танымындағы Ұмай ана бейнесін Қырықбаева: «Қазақ танымында «Ана» сөзі – сакральды ұғым. Сондықтан оның антропологиялық образы теологиялық нұсқасына трансформацияланып, Ұмай ана түрінде түсінікті болды. Ұмай ана көне түркі мифологиясында Жер-су әйел құдайы, сәбилердің қамқоршысы, молшылықтың құдайы ретінде кездеседі. «Жер – Ана, Аспан – Әке» формуласындағы өзінің от қамқоршысы мен қорғаушысы ретіндегі архетиптік бастамасы қазіргі архетиптік түсініктегі «Табиғат ана» позициясына ауысқан» (Қырықбаева, 2020: 12) деп көрсетсе, «Қозы көрпеш-Баян сұлу» жырының мифтік астарын зерттеген тарихшы-ғалым Артықбаев та эпостағы Баян сұлу есімін түркілердің Ұмай ана, яғни Байана есімімен байланыстырады: «Байана әуел бастан дүниетаным моделінің ішіндегі ең бір көркем образ болғандығына дау жоқ. Ол көне бақсылық түсініктерде аяғы ауыр әйел-ана кейпінде суреттерге түсті, оның әдемілігін табиғаттың ең

бір сұлу суреттерімен салыстырып отырды. Байана туралы түсініктерді сақтаудың жалғыз жолы одан көркем образ жасау арғу-түрік тайпалары жайлаған өлкеде ісләм туына бағынудан басталады деп жорамалдауға болады» (Артықбаев 2010: 4)

Сонымен қатар қолда бар деректер «байана» образының түркі-моңғолдың телеуіт, челкан (шалқан), құманды, шор, якут (сақа), бурят, қалмақ, моңғол т.б. арасында кеңінен тарағанын көрсетеді. Мысалы, Алтай телеуіттерінде ол – аспан құдайларының басшысы, ортақ атауы ретінде түсінілсе, соның ішінде «Тотай пайана» – найзағай, жаңбыр мен бұршақтың иесі, бұлт түрінде жиі қолданылады екен.

Қазақ тілінде құтты, берекені, молдықты білдіретін «баян» сөзі «байана» сөзімен тәркіндестігін, мұндағы «байана» сөзі қасиетті «Жер-сумен» тікелей байланысты болғандығын, Тәңірінің сепкен дәнін өсіріп-өндіріп шығаратын ана есепті екенін ұмытпауымыз керек, әрі тіл біліміндегі этнографиялық деректер де түркі-моңғол халықтарының Байана, Ұмай ана, Май ана деп атап жүргендерінің барлығы бір ғана «ана құдайы» екенін анықтайды.

Олай болса, біздің ойымызша, «Баянауыл» атауы көне түркі *байана* және *ауыл* сөздерінің тіркесімінен жасалған сияқты. Сонда бұл атаудың мағынасы «ана құдайының ауылы», яки мекені дегенді білдіретін болып шығады. Олай деуге негіз де бар секілді. Кең жазықтықта орналасқан тау оазисі іспеттес аймақтың өзінің сұлу да ғажайып бейнесімен әсемдіктің символы ретінде көрінетіндігі де осы ойымызды дәлелдей түсетіндей.

Осындай көнетүркілік «Ұмай ана» мифонимі, яғни әйел құдайы түсінігі негізінде қалыптасқан жер атауларының қатарына Қазақстандағы Катонқарағай топонимін де жатқызуға болады.

Мифтерге байланысты қойылған топонимдер ойлаудың ерекше түрі – мифопоэтикалық ойлау нәтижелері болып табылады. Егер ерте дәуір адамдарының «метафоралық» ойлау негізіне образдылық, аналогиялар бойынша салыстырулар тән болса, оларды абстрактілі ойлау әдісі арқылы меңгеру символизмге әкелген (Бухарова, 2016: 622). Мұндай көне түркі халықтарының мифопоэтикалық ойлау символизмдері қазіргі кездері сол халықтар мекендеген жерлерде, яғни Қазақстан территориясында да көрініс тауып отыр.

Катонқарағай атауының этимологиясын бір-қатар отандық және шетелдік ғалымдар зерт-

теген. Мысалы, Т. Жанұзактың «Тарихи жер-су аттарының түптөркіні» атты сөздігінде Катонқарағай атауына қатысты «...Котанқарағай атауының әуел бастағы аты Қатынқарағай» деген Қ. Ысқақовтың пікірі орынды деп білеміз. Алтай тауының терістігінде Катун (Қадын) өзені ақса, оның бергі бетінде қалың қарағай өскен. Сонда бұл атау «Катун өзені жағындағы қарағай мәнінде қойылғаны байқалады» деген пікір беріледі. (Жанұзақ, 2010: 356). Бұл жерде ғалым аталған мекеннің Қатынқарағай аталуын сол өңірде Мұзтау тауынан бастау алатын Катунь өзенімен байланыстырады.

Аталған топонимнің этимологиясына байланысты басқа да пікірлер кездеседі. Ә. Нұрмағанбетов: «Түркі және моңғол тобындағы тілдер дерегі «қотан» сөзі осылардың қай-қайсысында да ерте кезде қолданылған, екеуіне де ортақ екенін көрсетеді. Біздің тілімізде «қотан» сөзінің ежелден келе жатқандығына – оның «қора» мағынасында қолданылуы немесе «алқа-қотан» қос сөзінің құрамында кездесулері куә болғандай. Моңғолдардың ертедегі жазба тілінде «хотан» – 1) қала; 2) киіз үйлер тобы; 3) қала сыртындағы қорған мағыналарын меншіктенсе, қазіргі моңғолдарда алғашқы екі мағына осы күнге дейін сақталған да, үшінші мағына орнына біздегі сияқты «мал қорасы» деген қолданылады. Бурят тілінде «хотон» – «мал қорасымен» бірге «ауылдың топтала, дөңгелене қонуы» мағынасын да берген. Осы келтірген деректерге қарағанда, моңғол тобындағы тілдерде «хотан», «хотон» тұлғалары немесе біздегі «қотан» сөзінің мағынасы «топтана», «дөңгелене орналасу» болса керек», – дей келіп, «Қотанқарағайдың» түсінігі «топ қарағай» немесе «дөңгелене өскен қарағай» дегенді білдірсе, (Нұрмағанбетов, 1974: 32), Б.Бияров та Ә. Нұрмағанбетовтың пікірін қолдай келе, «Катонқарағай ойконимі Қотанқарағай «топ (дөңгелек) қарағай» деген атаудың орысша бұрмаланған түрі» деп көрсетеді (Бияров, 2013: 11). Г. Қосымова: «Біріншіден, қадын (qadin) сөзінің бір мағынасы «әйелінің әкесі, қайын ата» дегенді білдіреді; екінші мағынасы – «төменгі». Рас, көне түркі тілінде «ханым, билеушінің әйелі, текті әйел» деген мағынада қолданылатын қатун (qatun) деген сөз бар. Бірақ осы сөз Қотан Қарағай атауына негіз болып тұр дей алмаймыз» деген тұжырымға келе отырып, «Қотан Қарағай атауын «Қотан атты кісінің атындағы қаланың жанындағы қарағай» (ДТС, 443) тіркесімен байланыстырады (Қосымова, 2018: 59).

Ал енді осы «қатын» сөзінің шығу төркіні мен қолданылу сипатына келсек, ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде Qatun – ханым, ақсүйек ханым, асыл текті әйел; билеушінің, атақты адамның әйелі: *umaj teg ögim qatun qutıña inim Kül tegin er at bultı* – Умай сияқты ұлы мәртебелі (яғни қуаныш үшін) менің анам – катун үшін, менің інім Күл-Тегин батырлық атақ алды» мағыналарында жұмсалған (КТ. 31) (ДТС, 1959, 436).

Академик Ә. Қайдар өз зерттеулерінде Қатын сөзін этимологиялық тұрғыдан өзге тілдік материалдармен салыстыра сипаттайды: «Эвенкілерде *катун* – «үй иесі әйел», «батырдың, басшының әйелдері», эвендерде: *хотун* – «үй иесі әйел»; неждальдарда *катон* – «ауыл ағасының әйелі». Түркі тілдеріне жақын моңғол тілінде 1) *хатуын* – «ақсүйек әйел», буряттарда *хатан* – «ақсүйек әйел», «патша әйелі»; қазіргі моңғолдарда *хатан* бурят тіліндегі мағынада қолданылады; қалмақша *хаты* – «ақсүйек әйел» [ССТМЯ I, 3-385]. Саха тілінде: *хотун* – «ақсүйек әйел» (Панзарбекова 1998:116) мағынасында. Өзбек тілінде: *хотин* – әйел (УзбРС, 150). Қазақтар мен басқа түркі тілдерінің көбінде бұл сөз бастапқы «текті» мағынасында – *қатын* түрінде қолданылады. Тұңғыс-мәнжур тілдерінің кейбіреуінде осы тұлғалас *қатлиқ* немесе *қатлин* сөздері «дос, өмір серігі» дегенді түсіндіреді (ССТМЯ I, 1975,3). Сөйтіп, сөздің алғашқы түбірі – *қат* болар да, тұңғыс мағынасы – «дос, өмір серігі» болса керек. (Қайдар 2014: 152)

Жоғарыда келтірілген тілдік деректерге сүйене отырып, Катонқарағай атауының сол көнетүркілік *қатын/қадын* сөздерінен өрбігендігін дәлелдеуге болатындай. Ол үшін Катонқарағай орналасқан өлкедегі атауларды бір-бірімен сабақтастықта қарастыру қажет. Алтай тауларының Қатын жотасының бойымен батыстан шығысқа қарай бойлай орналасқан Қатынқарағай өлкесі бір-бірімен жалғасып жатыр. Сол өңірде қазақтар Мұзтау деп атайтын, орысша Белуха деген атпен белгілі биік тау арқылы Ресей және Қазақстан шекаралары өтеді.

Википедияда бұл атауға мынадай анықтама берілген: «Белуха (южно-алт. *Ўч-Сүмер* – «Трехглавая», *Кадын-Бажы* – «Вершина Катун»), каз. *Мұзтау Шыңы*) – высшая точка Алтайских гор (4509 м), одна из крупнейших горных вершин России. Венчает Катунский хребет. Находится на территории Усть-Коксинского района Республики Алтай. Через массив Белухи проходит

граница России и Казахстана. Со склонов горы берёт начало река Катунь. Название вершины происходит от обильного снега, покрывающего гору от пика до самого основания».

Ертеде адамдар кез келген тауды қасиетті санаған, әлемді жаратқан құдайлар мекені деп танып, оған құлшылық еткені белгілі. Мысал ретінде Олимп, Арарат, Синай, Фудзияма, Хантәңірі тауларын алуға болады.

Мұзтау – әлемде үш дүниежүзілік діндер тарапынан қасиетті саналатын санаулы таулардың бірі. Ежелгі үнді эпосында, «Махабхарта» киелі кітабында Будда Гаутама осы жерден Үндістан жеріне барды делінген. Қазіргі кезде ол жерді космоспен байланыстырып, ғаламның кіндігі деп санайтындар да бар.

Аталған тау түркі тілдес және басқа да халықтар үшін де киелі саналады, өйткені көне түркі халықтарының әлемдік тілдік бейнесінде ол «Ұмай» әйел құдайының мекені саналған. Соған байланысты халық арасында «оның басына шығуға болмайды, тіпті оған жақын жерден қарауға да болмайды» деген наным қалыптасқан.

Қазақтар мен басқа да халықтардың Мұзтауға деген көзқарасын орыс саяхатшысы, ғалым В.В. Сапожников: «Высокие снежные горы (Белуха) служат у калмыков предметом священного почитания. Никто из них под страхом смерти не смеет восходить на них. Обаяние Белухи на киргизов (казахов) еще больше: «Нам и смотреть близко на нее нельзя», – говорил мне один старик из аула в вершине Черной Берели», – деп көрсетеді (Сапожников, 1911: 231).

Мұзтау тауының беретін мағыналарының әртүрлілігіне байланысты бірнеше атауға ие болған. Оның Уч Сумер деген атауы түркілік «Үш» және Будда философиясындағы «Меру» атты негізгі (киелі) тау дегенді білдіретін сөздерден құралған. Атаудың беретін мәні – «Үш басты қасиетті тау». «Меру» кейін моңғолша «Сүмер» аталып кеткен. Таудың алтай тіліндегі атауы – Кадын Бажы. «Қатын» сөзі түркі халықтарында «құрметті, мәртебелі әйел, ақсүйек әйел, бише, ханым» деген мағынаны білдірсе, ал «Бажы» сөзі – түркілік «Баш/Бас» сөзінің фонетикалық өзгерген түрі болып саналады. Сонда бұл атау «Ханымның басы», «Қатын өзенінің басы» мағыналарын білдіреді. Мұндай «қатын» сөзі қатысқан топонимдер түркі тілдес халықтар мекендеген кейбір жерлерде де кездеседі. Мысалы, Кавказ тау жоталарындағы Безенгийлік Черек өзенінің жоғары жағында Қатын-тау деген атпен белгілі биік тау бар.

Жергілікті балқар халқы оны (балқ. Катын–қатын, тау–тау) қасиетті санайды.

Осы Мұзтаудың оңтүстік-батысындағы мұздақтан Катунь (Қатын) өзені бастау алып, тау жоталарының арасымен бірнеше жүз шақырым жылжи отырып, Бий өзенімен қосылып, әрі қарай Обь өзенін құрайды. Алтай халқында аталған өзендер туралы бірнеше аңыздар сақталған. Сол аңыздардың негізгі мазмұны мынадай сипатта келеді: Ұлы ханның Катын атты қызы болады, ол Би деген батыр жігітке ғашық болыпты-мыс, әкесі олардың үйленуіне қарсы болғандықтан Қатын тау жоталары арасымен қашып, ақыры Биге қосылады. Қызды қуып жете алмаған қуғыншылар Қатын өзені ағып өткен жерлерде тас болып қатып қалған.

Ал Катунь (Қатын) өзенін зерттеушілер оны бірауыздан түркілік «Қатын» сөзінен туындаған атау деседі. Белгілі орыс саяхатшысы П.М. Чихачев (1830-1917) «Путешествие в Восточный Алтай» атты кітабында Катунь атауына қатысты: «У некоторых тюркских народов этот термин имел более широкое значение, так как он употреблялся в смысле «владычица». Поэтому река и дано название «Катунь» – «царица река» (Чихачев, 1974: 360) деп жазса, Таулы Алтай топонимикалық сөздігін құрастырушы профессор О.Т. Молчанованың да пікірі осы тектес: «По-видимому, название Катунь в Горном Алтае исходит их древнетюркского кадын/хатун – женщина, госпожа, повелительница – и связано с древним обычаем народов возвеличивать и преклоняться перед большими реками, горами и т.п. И сейчас алтайцы почитают и воспевают Кадын-Суу» (Молчанова, 1979: 215). Осы атау құрамындағы «қатын» сөзінің этимологиясына қатысты Б. Бияров пен Ө. Бекжанның пікірі назар аударарлық. Олар Катонқарағай, Қошағаш ауданындағы Қатын өзенінің этимологиясын анықтау барысында алтайлық зерттеуші В.Н. Тадыкиннің пікірін негізге ала отырып, «түркі тіліндегі *қат* түбірі «қос, араластыр» мәнін берсе (мысалы, шайға сүт қат), *қат+ын* туынды сөзі «қосылған» деген мән береді (мысалы, қатын ерге қосылған, шыққан әйел). Сонда Қатын гидронимі «екінші бір өзенге қосылған өзен» ұғымын тудырады, сондықтан қазақтар Қатын суы, алтайлықтар Қатын суу деп атайды. Қатын су «қосылған су» мәнін береді де, тұнық су, жайық су секілді ұғымдармен теңеседі. Түркі елдерінің біразында» (Бияров, 2020: 9) деп пайымдайды. Соған орай түркі халықтарында «құрметті, мәртебелі әйел, ақсүйек әйел, бише, ха-

ным» деген мағынаны білдіретін Қатын сөзі мен «күйеуге шыққан әйел» мағынасындағы *қатын* сөздерінің «қат, қос, араластыр» мағыналы *қат* тұлғасымен өзектес болу мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды.

Енді Қатынқарағай оронимінің «Қарағай» сыңарына келсек, көне түркі халықтары қарағай ағашы өскен жерлерде өмір сүрген, оны жақсы таныған, пайдасына жаратқан, кейбір биік өскен түрлерін табыну объектісіне айналдырған. Сондықтан сол кездердегі ауызекі тілдесімінде жалпы ағаштар өсетін алқапты, яғни орманды «қарағай» деп атаған деген мәліметтер бар. Мысалы, Қазақстанның шығыс өңірін мекендейтін тұрғындар орман сөзінің орнына «қарағай» сөзін қолданса, оңтүстік өңірлерде тұратын қазақтар «*терек*» атауын, ал батыста «*тал*» сөзін қолданады, яғни әр өңір өздерінде өсетін ағаш түрімен барлық ағаш атаулыны, тіпті орманды да атайтындығын кездестіруге болады. Мұндай орман атауына қатысты жергілікті тұрғындар тіліндегі қолданыстар Қатынқарағай топонимінің де жергілікті тілдік жасалымдармен, ежелгі жалпы түркілік тілдік ерекшеліктермен, кеңінен тараған мифтік аңыздармен, әрі сол өңірдің табиғатымен, жер-су атауларымен тарихи сабақтастықта қалыптасқандығын дәлелдей түседі.

Қорытынды

Қазақ тіл білімінің ономастика саласы бойынша біраз зерттеулер жүргізіліп, бірқатар диссертациялық жұмыстар қорғалды, жер-су атауларының сөздіктері құрастырылды. Алайда, кейбір топонимдерде, әсіресе мифтерге негізделген, атаулар бойында сақталып қалған ежелгі дәуірлік этностардың қоршаған әлем бейнесін қабылдаудан туындаған дүниетанымдық көзқарастарының сырын ашу бағытындағы зерттеулерде бірізділік жоқ.

Соған орай өз мақаламызда «Ұмай» теонимі негіз болған Баянауыл және Қатынқарағай топонимдеріне қатысты материалдарды тарихи салыстыра отырып, ежелгі және қазіргі түркі, көршілес, шекаралас, өзге де халықтар тіліндегі осы тектес топонимдер атауларына қатысты ғалымдардың ортақ пікірлері мен тұжырымдарын бір арнаға тоғыстыруға тырыстық.

Соның негізінде Баянауыл атауы екі сөзден, яғни *Баян* және *ауыл* аппелятивтерінен тұратыны

анықталды. Алдыңғы сыңары, яғни анықтаушы – *Баян*. Бұл сөздің түп-төркіні көне түркілер құдай ретінде табынған «Ұмай» теонимі, Ұмай сөзі қазіргі кездері түркі тілдес халықтардың көпшілігінде қолданыста бар *Байана/Бай* *Байана* ұғымдарымен белгілі. Екінші сыңары «ауыл», яғни мекен дегенді білдіреді. Сонда бұл атаудың әуелгі ұғымы «Бай ана мекендеген жер немесе өлке» болып шығады. Бұған қоса айтарымыз, Монғолия жеріндегі «Баян өлгий» топонимі де осындай ұғымнан туындаған атаулар болса керек. Ол, әрине, қосымша зерттеуді қажет етеді.

Еліміздің шығысында орналасқан орманды-таулы аймақ қазіргі уақытта Катонқарағай деп аталып жүр. Кейбір зерттеушілер аталған топонимнің шығу төркінін Қотанқарағай, яғни Қотан сөзінен өрбіген атау деген пікірде. Олар Қотан сөзінің көне түркі тілінде «топ», «қой қора» мағыналарын беретіндігін алға тартады.

Біздің пікірімізше, Катонқарағай атауы «Қатын» және «Қарағай» деген сөздерден туындаған секілді. Олай дейтін себебіміз, қазіргі кезде аталып жүрген Катонқарағай ұлттық табиғи паркі – Алтай тауларының Катунь (Қатын) жотасы бауырын бойлай батыстан шығысқа қарай созылған аймақ. Аталған тау жотасында көне түркілер үшін киелі саналған Қадын Бажы (Белуха/Мұзтау) тауы бар. Сол таудың мұздақтарынан Катунь (Қатын) өзені бастау алып, Би өзеніне қосылады. Барлық атаулар бір ғана «Қатын» эпониміне негізделген. Олай болса, көне түркілер танымында ана құдайы, яғни «Ұмай» мекені саналатын Қадын Бажы/Мұзтау/Белуха тауы орналасқан тау қырқасы, одан аққан Қатын/Катунь өзені мен сол өңірде өскен Қатын қарағай орманы қасиетті мекен саналған. Ал «Ұмай» атауының Қатын атауы болып өзгеруіне екеуіне де тән қасиеттілік, екеуіне де тән құрметтілік негіз болса керек, яғни «Ұмай» теонимі бергін келе Қатын ұғымына трансформацияланған секілді. Бұл пікірімізді «қатын» сөзі қатысқан топонимдердің түркі тілдес халықтар мекендеген кейбір жерлерде кездесетіндігі, әрі негізгі Кавказ тау жоталарында Қатын-тау деген атпен белгілі биік тау атауын жергілікті балқар халқы қасиетті санап, кие тұтатындығы да дәлелдей түседі.

Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым Комитетінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында орындалды (ЖТН АР 09259776). Жобаның атауы – «Ономастикалық дискурс мифологиялық аспекті».

Әдебиеттер

- Жұбанов Қ. Қазақ тілінің жоғары курсы/Лекциялар желісі. – Алматы. Қазақ университеті. –1999. –100 б.
- Tektigul Z.O., Bayadilova-Altybayeva A.B., Sadirova K.K., Kushkarova G.K., Karabaev M.I.2 Transmissional and magical nature of naming system. A multifaceted review journal in the field of pharmacy. Systematic Review Pharmacy. – 2020. -Vol 11. –Issue 4.pp. 445-450 / <https://www.sysrevpharm.org/articles/transmissional-and-magical-nature-of-naming-system.pdf>
- Parazova M.1, Parasheva P.1, Tomov N.2, Dimitrov N.1. The role of individual author's worldview in mythonyms creation. Medical biology studies, clinical studies, social medicine and health care the usage of mythonyms: a survey among medical students. –2019. vol. IX. no1. –236-241pp.
- Харитонов Е.И., Фокина М.С. Особенности мифонимического пространства в зарубежной литературе жанра фэн-тези (на материале произведений Дж. Толкина и Дж. Мартина) /Russian linguistic bulletin 4 (12) 2017 79, doi: <https://dx.doi.org/10.18454/rulb.12.09>
- Плахова О.А. Мифоконцепт, мифологема, мифоним, мифолексема: к вопросу об унификации терминологического разнообразия/Карельский научный журнал. –Тольятти (Россия).–2013.№2.–30-32с./<https://cyberleninka.ru/article/n/mifokontsept-mifologema-mifonim-mifoleksema-k-voprosu-ob-unifikatsii-terminologicheskogo-raznoobraziya>
- Nefedova L.A.1, Deulin D.A.2 (2017) The role of individual author's worldview in mythonyms creation. RUSSIAN LINGUISTIC BULLETIN. General questions relating to both linguistics and literature. Philology (UDC 80). -2017 / vol.2.no10.pp. 26-29/ [http://rulb.org/wp-content/uploads/wpem/pdf_compilations/2\(10\)/26-29.pdf](http://rulb.org/wp-content/uploads/wpem/pdf_compilations/2(10)/26-29.pdf)
- Аджи М. Полян полвецкого поля. –М.:ТОО Пик-контекст. 1994. – 88-92 с.
- Малов С. Язык желтых уйгуров, тексты. Переводы. – М.: –1967. –135-136 с.
- Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы 2002. Ғылым баспасы. 134б.
- Қыдырәлі Д. Атымды адам қойған соң... – Алматы: –2008. Таймас баспасы. 126-130 б.
- Zholobova I. Old turkic religious beliefs as a part of spiritual culture of turkic-speaking peoples of the crimea. Научный альманах стран Причерноморья. 2020.vol. 23, no 3, pp.88-93. / <https://science-almanac.ru/documents/334/2020-03-11-Zholobova.pdf>
- Оразбаев Қ. Тасболатов Б.Ұмай ұғымы.Интернет-журнал – Майлықент, Майтөбе, Майбұлақ топонимикалық атаулығының негізі <https://atau.kz/kz/article/18>
- Валиханов Ч.Ч. «О кочевьях киргиз»/Собрание сочинений. – Алма-Ата. – 1961. –720-721 с.
- Көпейұлы М. Шығармалары.– Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. –2006. – 8 том. 452 б.
- Қосымов Г. Тарихи атаулардың этимологиясы. – Алматы: –2018. –59-62 б.
- Ахметьянов Р.Г. «Лес», «Дерево» и «Барс» у тюрков (этимологические этюды).Сов. Тюркология. – Баку: –№5, 1980. – 87-95 с.
- Кудачина Н. К этимологии слова «бай» в алтайском языке /Научный журнал – Советская тюркология. –1980. – №8-2. –82-86 с.
- Қайдар Ә Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар баспа үйі. –2014. –137-142 б.
- Шершавидзе И.Н. Фрагмент общетюркской лексики (заимствованный фонд). –М. Вop. Языкознания АН СССР, –1989. – 54-92с.
- Самойлович А.Н. Богатый и бедный в тюркских языках. Научный журнал.Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. –М.Л.: –1936. №4. –32-35с.
- Потапов Л.П. Сакральное значение слова «богатый» в Алтае-Саянских тюркских языках.По этнографическим материалам.Тюркологика –Л.: –1986. –230-237с.
- Наджиб Э.Н.Исследования по истории тюркских языков.11-14 в.в. –Москва:Наука. –1989. –№11. –51с.
- Крыкбаева С М, Bakirova L. Sh., Zhedelov K. O. Prerequisites and plot-compositional features of the direction of surrealism in the visual arts. Евразийский Союз Ученых (ЕСУ) #10(79), 2020. –10-15 с.
- Артықбаев Ж. “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жаратылыс құпиялары туралы жыр. – Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. 2010. –3-7 бб.
- Бухарова Г.Х. Реконструкция культа божества Иргиз у башкир по данным топонимии и мифологии. Российский гуманитарный журнал/Liberal Arts in Russia. – 2016. – Том 5. – №6. – 622-632 с.
- Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні.Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС.–2010. –356 бб.
- Нұрмағанбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. –Алматы: –1974. 32 бб.
- Бияров Б. Н. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана: -Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру- әдістемелік орталығы. -2013.-460-бет.
- Наделяев В. М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. (ДТС), Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, –1969. – 677 с.
- Конкашпаев Г. Географические названия монгольского происхождения/Научный журнал-Известия АН Каз ССР. Серия филологии и искусствоведения. – №11. – 1959, –88с.
- Қосымов Г. Тарихи атаулардың этимологиясы. – Алматы: –2018. –59-62 б.
- Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука, –1974– 587с.
- Горцевская В. А., Колесникова В. Д., Константинова О. А. (ССТМЯ), Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимол. словарю: В 2 т. / Отв. ред. Цинциус В. И.; Авт. предисл. проф. Суник О.П.; АН СССР. Ин-т языкознания. –Л.:Наука, – 1975,–77с.
- Панзарбекова Р. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы. Филол. ғылым. дисс. Авторефераты. – Алматы, 1998. –116 б.

- Акабиров С.Ф., Магруфова З.М., Ходжаханова А.Т.(УзбРС), Узбекско-Русский словарь. – М.: Гос. изд-во. иностр. и нац. словарей, 1959. – 150с.
- Сапожников В.В. Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобдо. Путешествие–Томск.1991. –231-235с.
- Чихачев П.А. Путешествие в Восточный Алтай/пер. с франц. В.В. Цыбульского. –М.: Наука,1974. –360-363с.
- Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, – 1979. – 397 с.
- Бияров Б.Н., Бекжан Ә. Қошағаш, Қатонқарағай аудандарының кейбір топонимдері. Ономастика тынысы, –Ақтөбе: –№ 4, 2020. –4-10 б.

References

- Aji M. (1994) Polyn plovetskogo polya [Polovtsian field wormwood]. М.: Pik-kontekst LLP, 1994, 88-92 p. (in Russian)
- Akabirova S.F., Magrullova Z. M., Khodzhakhanova A. T.(1959) Uzbeksko russkii slovar [Uzbek-Russian dictionary].Moscow: State Publishing House. inostr. and nat. Dictionaries. 1959, 150 p. (in Russian)
- Akhmetyanov R.G. (1980) “Les”, “Derevo” i “Bars” u Turkov [“Forest”, “Wood” and “Bars” of Turks].-Etymological etudes, No. 5, 1980, 87-95 p. (in Russian)
- Artykbaev Zh. (2010) “Kozy Korpesh-Bayan sulu” zharatylys kupiyalary turaly zhyr [“Kozy Korpesh-Bayan sulu” poem about the secrets of creation]. Kazakhstan tarikhly adistemelik zhurnal. 2010,3-7p. (in Kazakh)
- Bukharova G.H. (2016) Rekonstruktsiya kulta bozhestva Irgiz u Bashkir po dannym toponimii i mifologii [Reconstruction of the cult of the deity Irgiz among the Bashkirs according to toponymy and mythology].Russian Humanitarian Journal / Liberal Arts in Russia.Vol.,5, No.6, 2016, 622-632p. (in Russian)
- Chikhachev P.A.(1974) Puteshestvie v Vostochnyi Altai [Journey to the Eastern Altai / trans. from the French].M.: Nauka, 1974, 360-363 p. (in Russian)
- Gortsevskaya V.A., Kolesnikova V. D., Konstantinova O. A. (1975) Sravnitelnyi slovar tunguso manchzhuiskih yazykov [Comparative dictionary of the Tungus-Manchu languages]. Materials for etymol. dictionary: In 2 vols. / Ed. by V. I. Tsintsius; Author’s preface by prof. O. P. Sunik; AN SSSR. Institute of Linguistics. – Leningrad: Nauka . Leningr. otd-nie, 1975,77p. (in Russian)
- Haritonova E.I., Fokina M.S.(2017) Ossobennosti mifonimicheskogo prostranstva v zarubezhnoi literature zhanra fentezi (na material proizvedenii J.Tolkiena i J.Martina) [Features of the mythological space in the foreign literature of the fantasy genre (based on the works of J. Tolkien and J. Martin)]/Russian linguistic bulletin 4 (12), 2017, 79 p. (in Russian)
- Kaidar A. (2014) Gylymdagy gumyr [Life in science].Kazak tili etymologiyasynyn gylym-teoriyalyk negizderi.Almaty: Sardar baspa uyi, 2014, 37-142 p. (in Kazakh)
- Konkashpaev G. (1959) Geograficheskie nazvaniya mongolskogo proiskhozhdeniya [Geographical names of Mongolian origin].Scientific journal-Izvestiya AN Kaz SSR. Series of Philology and Art History, Vol. 1-№ 11, 1959, 88-01p. (in Russian)
- Kopeyuly M. (2006) Shyryarmalary. [Works]. Pavlodar: NGO “Eco”.8 vol., 2006, 452p. (in Kazakh)
- Krykbaeva S. M., Bakirova L. Sh., Zhedelov K. O. Prerequisites and plot-compositional features of the direction of surrealism in the visual arts. Evraziiskii Souz Uchenyh (ESU) #10(79), 2020,10-15 p. (in English)
- Kydyrali D. (2008) Atymdy adam koigan son [As I was given a name by a human].Almaty. Tama publishing house, 2008,126-130p. (in Kazakh)
- Koichubaev E. (1974) Kratkii slovar toponimov Kazakhstana [Short explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan.] Alma-Ata: Nauka, 2008, 587p. (in Russian)
- Kossymova G. (2018) Tarihi atalardyn etimologiyasy [Etymology of historical names] Almaty. 2018, 59-62p. (in Kazakh)
- Kudachina N. (1980) K etimologii slova “bai” v Altayskom yazyke [On the etymology of the word “bai” in the Altai language]. Scientific journal-Soviet Turkology,- No. 8-2, 1980, 82-86p. (in Russian)
- Malov S. (1967) Yazyk zhelytyh uygurov, texts. Translation [The language of the Yellow Uighurs, texts. Transfers]. Moscow: 1967,135-136p. (in Russian)
- Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A.M.(1969) Drevneturkskii slovar [Ancient Turkic dictionary].L.: Nauka, 1969, 677p. (in Russian)
- Najip E.N. Issledovanya po istorii turkskih yazykov. (2010) 11-14 v.v. Translation [Studies on the history of the Turkic languages]. Moscow: L.: Nauka, 2010,11p. (in Russian)
- Nefedova L.A.1, Deulin D.A.2 (2017) The role of individual author’s worldview in mythonyms creation]. Russian linguistic bulletin.General questions relating to both linguistics and literature. Philology. – vol.2.no10.pp. 26-29/ [http://rulb.org/wp-content/uploads/wpem/pdf_compilations/2\(10\)/26-29.pdf](http://rulb.org/wp-content/uploads/wpem/pdf_compilations/2(10)/26-29.pdf)
- Nurmaganbetov A. (1974) Turkmenstandagy kazaktardyn tili [Language of Kazakhs in Turkmenistan]. Almaty: 1974,32 p. (in Kazakh)
- Orazbaev K. Tasbulatov B.Umai ugumy [The concept of Umai]. -https://atau.kz/kz/article. https:// atau.kz/kz/article/1818. (in Kazakh)
- Panzarbekova R. Kazak titlindegi zhanuarlar tolinin atauy.[Name of young animals in the Kazakh language]Fill. gylym. diss. avtoreferaty. – Almaty, 1998. –116 p. (in Kazakh)
- Papazova M.1, Parasheva P.1, Tomov N.2, Dimitrov N. 1.(2019) The role of individual author’s worldview in mythonyms creation. Medical biology studies, clinical studies, social medicine and health care the usage of mythonyms: a survey among medical students.-vol. IX. no1. 2019, 236-241p. (in English)

- Plakhova O.A. (2013) Mythoconcept, mythologema, mythonym, mytholeksema: rk voprosy ob unifikacii terminologicheskogo rasnoobraziya [Mythoconcept, mythologeme, mythonym, mytholexeme: on the issue of unification of terminological diversity]. Karelian Scientific Journal.- Tolyatti (Russia).- No. 2. – 30-32 p. (in Russian)
- Potapov L.P. (1986) Sakralnoe znachenie slova “bogatyi” v Altae-Sayanskich turkskich yazykah [Sacral meaning of the word “rich” in the Altai-Sayan Turkic languages]. According to ethnographic materials. Turkologika.-L. 1986, 230-237p. (in Russian)
- Samoilovich A.N. (1936) Bogaty i bedny v turkskih yazykah [Rich and poor in the Turkic languages]. Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Department of Social Sciences. M. L, 1936, No. 4, 32-35p. (in Russian)
- Sapozhnikov V.V. (1911) Mongolskii Altai v istokah Irtysha i Kobdo. Puteshestvie [Mongolian Altai in the sources of the Irtysh and Kobdo. Journey]. Tomsk, 1911, 231-235 p. (in Russian)
- Shershavidze I.N. (1989) Fragment obcheturkskoi leksiki (zaimstvovannyi fond) [Fragment of the common Turkic vocabulary (borrowed fund)].- M. Linguistics of the USSR Academy of Sciences, 1989, 54-92p. (in Russian)
- Tektigul Z.O. 1, Bayadilova-Altybayeva1 A.B., Sadirova K.K.1, Kushkarova G.K.1, Karabaev M.I.2 (2020) Transmissional and magical nature of naming system. A multifaceted review journal in the field of pharmacy. Systematic Review Pharmacy. vol 11. Issue 4. pp.445-450/ <https://www.sysrevpharm.org/articles/transmissional-and-magical-nature-of-naming-system.pdf> (in English)
- Valikhanov Ch.Ch.(1961) O kocheviyah Kirgiz [About the Kirghiz nomads]. -Collected works. – Alma-Ata, 1961, 720-721p. (in Russian)
- Ybyrayev Sh., Auesbayeva P. Kakaktyñ miftik angimeleri.[Kazakh mythical stories]. Gylym baspasy. Almaty. 2002,134 p. (in Kazakh)
- Zhanuzak T. (2010) Tarikhi zher-su attarynyn typtorkini [Origin of historical land and water names]. Almaty: “Sozdik-dictionary” ZHSHS. 2010, 356 p. (in Kazakh)
- Zholobova I. (2020) Old turkic religious beliefs as a part of spiritual culture of turkic-speaking peoples of the crimea. Scientific Almanac of the Black Sea countries. vol. 23, no 3, 2020, 88-93p. / <https://science-almanac.ru/documents/334/2020-03-11-Zholobova.pdf> (in English)
- Zhubanov K. (1999) Kazakh tilinin zhogary courses [Higher courses of Kazakh language]. Almaty. Kazakh University, 1999,100-106p. (in Kazakh)